

RITA TŪTLYTĖ

Vertimai kaip veidrodis

Gintarė Bernotienė, *Apie žodžių sandūros tikslumą: Juditos Vaičiūnaitės lyrikos vertimai ir vertinimai*: Monografija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016, 257 p. ISBN 978-609-425-185-6

Recenzuojama knyga yra ir šiuolaikinių sociokultūrinių tyrimų atbalsis, ir primirštų vertimo poetikos tyrinėjimų tradicijos tęsa. Dvejoją žvilgsnį knygos autorė įvade ryškina kaip svarbią pasirinktą poziciją: „Ši studija rašyta bandant išgauti stereoskopinį Vaičiūnaitės likimo vaizdinį sekant susikertančias literatūrinių faktorių (vertimų ir pačios poezijos) ir ekstraliteratūrinių aplinkybių linijas“ (p. 8). Abu minėti lygmenys (literatūriniai ir ekstraliteratūriniai) darbe gerai dera, viena kitą papildo.

Vertimas suprantamas kaip kultūros politikos ar literatūros lauko reiškiny. Tyrime skvarbiomis išvalgomis atveriamą istorinę, sociokultūrinę panoramą; į Vaičiūnaitės poeziją ir į jos eilėraščių vertimus žiūrima šios panoramos fone: apžvelgiamos konkretaus laiko literatūrinio gyvenimo realijos, konjunktūros veikimas, kultūrinė komunikacija, reprezentavimas, Vaičiūnaitės kūrinų kitakalbė recepcija, įvairiaspalvės vertimo „istorijos“, tapimo klasike kelias. Net ir vertimo poetikos ypatybes matome pateiktas laikantis istoriškumo principo, konkretaus laikotarpio socialinių ir kultūrinių ryšių tinkle. Sociokultūrinis vertimo kontekstas pateikiamas glaustai, t. y. tiek, kiek jo pavidalas gali paaiškinti verčiamo teksto ir vertimo pobūdį; poetikos analizei jis teikia faktais pagrįsto istorinio patikimumo pagrindą, laiko supratimo matmenis. Tyrimu ryškinama Vaičiūnaitės „vieta“ šių reprezentacijų tinkluose. Vertimas kaip kūrinio recepcija išvalgiai aptariamą ne visažinio autoriteto pagrindu, o iškėlus išvalgą, klausimą ar abejonę.

Juditos Vaičiūnaitės poezijos vertimai pristatomi kaip „atsitiktinė imtis“, kuri galėtų parodyti ir tam tikrus sovietmečio kultūros reiškinių dėsningumus. Konkretaus fakto ir dėsningumo aspektai yra viena svarbiųjų tyrinėtojos mąstymo linijų, nuosekliai „išguldytų“ knygoje. Aptariamieji konkretūs kultūrinio gyvenimo siužetai yra ir individualūs, ir kartu rodo dėsningumus. Ryškinami dėsningumai veikia dviem kryptimis: viena vertus, jie tarsi iš anksto žinomi iš

kitų sovietmečio tyrinėjimų ir čia tampa pagrindu Vaičiūnaitės „atskiram atvejui“; kita vertus, dėsningumas formuluojamas kaip konkretaus reiškinių apibendrinimas. Apskritai minties hermeneutinis ratas tarp reiškinių analizės ir dėsningumų sukasi kiek girdžėdamas, bet paklūsta autentiškam autorės minties keliui.

Akivaizdu, kad knygos autorė daug dirbusi archyvuose. Ji dokumentais, gausiais bibliografinėmis nuorodomis, archyvine medžiaga grindžia kultūrinio gyvenimo reiškinių apibūdinimus, vertimų atstovavimo politiką, literatūrinių ryšių oficialųjį ir neoficialųjį sluoksnį. Autorė apgaili, kad archyvinių dokumentų, kurie rodytų verstų kūriniių atrankos nuostatas, yra nedaug. Anot autorės, šios nuostatos „veikė nedokumentuotos ir priklausė nuo kitų ekstraliteratūrinių veiksmų“ (p. 9). Institucijų strategijos ir taktikos kultūros politikoje iš tiesų nelengvai įrodomos faktais iš archyvų, tačiau atidus žvilgsnis į autorių ir kūrinių atranką, stebėjimas, kaip istorijos procese ji kinta, tampa kultūros turiniu, vertu aptarimo.

Archyvinio darbo pagrindu parašyta turininga dalis, skirta lietuvių poezijos vertimų antologijoms, kurios leidžia pamatyti bendrą lietuvių poezijos vertimų situaciją. Autorė pateikia įdomų faktą apie 1962 m. vertimų antologijos projekte numatytą autorių atrankos tvarką: „iš pradžių mirusieji poetai pagal savo reikšmę, toliau gyvieji stalininių premijų laureatai ir pagaliau visi kiti gyvieji poetai alfabetine tvarka“ (p. 16). Ypač įdomi pasirodė antologijų pratarmių apžvalga, išryškinanti poezijos reprezentavimo (ir recepcijos) paradigmas. Čia iškeliami ir netikėti, ir simptomiški literatūrinio gyvenimo reiškiniai, tikrinami stereotipinio mąstymo ir diskurso pokyčiai. Pavyzdžiui, atkreipiamas dėmesys, kad antologijos *The Amber Lyre* (1983) Eduardo Mieželaičio pratarmėje vartojamos klischės: Lietuva pristatoma kaip ežerų kraštas, kaip Rytų ir Vakarų kryžkelė, neminimi lotynų kalba rašę autoriai, kaip tradicijos pradžia iškeliamos liaudies dainos ir t. t.; pastebima, kad šioje antologijoje tebefigūruoja dar nuo pokario stalinistinių laikų į kanono rangą pakelti autorių kūriniai – Antano Venclovos „Tarybų tauta“, Salomėjos Nėries „Bolševiko kelias“, Kosto Korsako „Lietuvos išvaduotojams“; susekamas faktas, kad Vytauto Kubiliaus lyginamoji literatūrų studija turėjo įtakos kitų antologijų pratarmes rašiusiems autoriams (Birutei Ciplijauskaitei, Jonui Zdaniui), kad beveik visoms pratarmėms būdingas istorinio proceso konceptas. Autorė išryškina individualias pratarmių autorių pozicijas ir vertinimus, komunikacijos trikdžius: pastebi, kad Rimvydas Šilbajoris, rašęs pratarmę JAV iš emigracinės aplinkos, neišvengia tam tikrų politinių ir literatūrinės kokybės vertinimų netikslumų, nefiksuoja kai kurių autorių etapinių

rinkinių. Tyrėja atkreipia dėmesį į Nepriklausomybės laiku pakitusį pratarinių turinį, pastebi, kad laisvės sąlygomis išleistos lietuvių literatūros antologijos *Lithuania: In her own words* (1997, sud. Laima Sruoginytė) pratarinėje Kornelijus Platelis sudėlioja naujus akcentus: tradicijos ir modernumo interpretacijas, ryškina opozicijas socialistiniam realizmui – nihilizmą, humorą. Kaip itin savitą autorė išskiria Vytauto Bakaičio sudarytą antologiją *Gyvas atodūsis=Breathing free: Lietuvių poezijos vertimai* ir jai parašytą pratarinę. Tyrinėtoja įžvalgi, kritiška ir supratinga. Ketinimą, deklaruotą knygos pradžioje, – tirti, „kaip antologijos pratarinėse pateikiami bendresni istoriniai, kultūriniai, politiniai, estetiniai lietuvių poezijos raidos pjūviai“ (p. 19), išpildo raiškiai. Stebima ir pati antologijos kaip žanro kaita. Atskira vieta skirta aptarti Vaičiūnaitės dalyvavimui visose minėtose antologijose – stebima įtraukiamų eilėraščių kartotė ir kaita. Šioji knygos dalis pasitarnauja ne tik kaip įvadas į Vaičiūnaitės poezijos vertimų apžvalgą, ji turi ir platesnį užmojų, – išryškina lietuvių poezijos vertimų reprezentavimo bei publikavimo formų istoriją, recepcijos pobūdį.

Vertimų į vieną ar kitą kalbą analizėse vyrauja tie patys du aspektai: kultūrinių ryšių lygmuo ir teksto poetikos lygmuo (originalo ir vertimo lyginimas). Vertimams į rusų, anglų, latvių kalbas rasti saviti „raktai“: rusų – vertimo mokykla, ideologijos vyravimas ir estetinio kriterijaus stiprėjimas; anglų – vertėjų estetinė nuojauta, dėmesys meniniam vaizdai; latvių – vertėjų poetikos meistriškumo analizė.

Vertimų į rusų kalbą tyrimas išveda į ideologinių manipuliacijų lauką, į literatūrinio gyvenimo užkulius (pažintys, simpatijos, konkurencijos, „literatūrinių draugysčių“ pavidalai, mažųjų tautų reprezentacijos ir recepcijos politika, leidyklų nuostatos, kanono kūrimo strategijos totalitarinėse visuomenėse). Atskleidžiami platūs ir painūs literatūrinio gyvenimo, kultūros politikos horizontai; aptariama to laiko lietuvių poezijos recepcija rusų rašytojų aplinkoje. Čia netikėtai šviežias (nors ir žinomas) yra faktas, kad Vaičiūnaitės ankstyvosios poezijos vertimai į rusų kalbą pasirodo beveik paraleliai su Eduardo Mieželaičio *Žmogaus* eilėraščiais. Atskleidžiami Vaičiūnaitės poezijos vertimams svarbūs ryšiai, pažymimas pažinčių punktyras: Mieželaičio ir Davido Samoilovo; Vacio Reimerio, Aleksandro Tvardovskio ir Vladimiro Sergejevo. Šioje plotmėje autorė pasiūlo gerai suauštų intriguojančių kultūrinių siužetų, kuriuos pasakoja su kultūros detektyvo nuojauta (papasakojamas kiek kurioziškas faktas, kaip rusų žurnalistas Sergejevas, baigęs vertimo iš bulgarų kalbos ir žurnalistikos studijas,

dirbęs žurnalistu Barnaule ir Magadane, imasi versti Vaičiūnaitės eilėraščius, kuriems būdingi... Vakarų Europos modernistinės dailės įspūdžiai). Šioje dalyje vertimo ir ideologijos klausimai iškeliami probleminiu lygmeniu. Autorė analizuoja vertimus ir siekia išsiaiškinti, „kas yra praleidžiama, pridedama, modifikuojama siekiant kontroliuoti vertimo siunčiamą pranešimą“ (p. 68). Įdėmiai sekami originalo kupiūravimo, perrašymo, adaptacijos, taikymo prie esamos ideologijos atvejai. Svarbi ir funkcionali knygoje *patronažo* sąvoka. Autorė pastebi svarbią ideologinio spaudimo kūrybai tendenciją – intymumo ideologizavimo taktiką. Pirmoje Vaičiūnaitės vertimų rinktinėje, anot autorės, ji tiesmuka, tiesmukai vertėjų paryškina. Tyrėja kaip šio reiškinio pavyzdį pristato vieną ankstyvųjų Vaičiūnaitės eilėraščių, kuriame lyrinis subjektas kalba apie „Kubos kario motiną“ kaip apie savo motiną, pripažįsta brolišumą jos sūnui („Turiu aš brolių. Juodu veidu“), ir pateikia apibendrinančią išvargą: „Artimo giminystės ryšio perkėlimas negiminingoms tautoms buvo sovietinės retorikos topas, jį pasitelkus kurtas suintymintas sovietinės, socialistinės šeimos šalių vaizdinys“ (p. 73). Pastebima, kad antroje Vaičiūnaitės vertimų rinktinėje ideologizavimo taktika išlieka, bet yra „lokali“, telpanti viename skyriuje.

Autorė atidi Vaičiūnaitės poezijos vertėjams – pristato jų pasirengimą ir lietuvių kalbos mokėjimo lygį, kūrybines praktikas. Ideologinio diktato ir vertėjų atrankos požiūriu pirmąjį Vaičiūnaitės vertimų į rusų kalbą rinkinį autorė vertina kritiškai („Netikslūs ir pažodiški vertimai, originalą išnaudoję kaip pačią bendriausią siužetinę schemą, subtilius Vaičiūnaitės nutylėjimus pakeitęs kovingas patosas ir autoriaus estetinių kvalifikacijų disproporcija buvo tie tipiškai 7-ojo dešimtmečio vertimų praktikos pavyzdžiai, kuriuos tik po dešimtmečio nustelbė kylanti poezijos vertimų kokybė“, p. 93). Antroji rinktinė (1987, vertė Larisa Suškova) vertinama nebe tiek ideologijos, kiek estetiniu požiūriu. Čia, anot tyrėjos, atrinkti eilėraščiai paliudija svarbiausius poetės kūrybos bruožus: dėmesį vaikystės įspūdžiams, istorijai, Antikai, Vilniaus temą (p. 97).

Atidžiai aptariama ir rinktinių rengimo istorija, sudarymo principai: atsekama, iš kurių rinkinių paimti eilėraščiai, kokia rinktinės sandara, kas iliustravo knygą, kaip vertimui pasirengę vertėjai. Pavyzdžiui, minimas įdomus faktas, kad vertėjai į anglų kalbą Ohajo (JAV) Oberlino kolegijos profesoriai Viktorija Skrupskelytė ir Stuartas Friebertas Vaičiūnaitės eilėraščius iš pradžių davė studentams versti kaip seminarų užduotis; pastarajam profesoriui patikę „[K]onkrečios metaforos, tankus įvaizdžių tinklas, kasdienybės ir pro ją prasišviečiančių

aukštųjų akimirkų dermė, gilusis poetiškumas, vidinė dinamika, įvairių kultūrų jungtys“ (p. 132). Pastebimas svarbus aspektas, kad Vaičiūnaitės rinkinei anglų kalba (*Fire Put Out by Fire*, 1996) įvadą parašiusi profesorė Skrupskelytė pateikė itin autentišką žvilgsnį, nešablonišką Vaičiūnaitės poezijos vertinimą. Vienas iš svarbiausių pastebėjimų – Skrupskelytės mintis apie Vaičiūnaitės pastangas tapatintis su nutraukta literatūros tradicija – galėjo tapti (arba tapo) ir šios knygos leitmotyvu, leido ryškinti tradicijos ir modernumo sankabas Vaičiūnaitės poezijoje, grįsti idėją apie kanoną. Daromos prielaidos ir apie tai, kas galėjo dominti amerikietį skaitytoją („Mąstant apie eilėraščių vertimams parinkimą, atrodo, kad Vaičiūnaitės sumodernintas ir politiškai įsodrintas antikinės istorijos fragmentas amerikiečiams galėjo būti įdomus“ (p. 149)).

Įtaigiai papasakota ir Vaičiūnaitės poezijos recepcija latvių spaudoje: dar studijų laikais užsimezgę ankstyvieji literatūriniai ryšiai, paremti tikru susižavėjimu tekstais ir asmeniu, vėlesniu laiku pulsuojančios Vaičiūnaitės eilėraščių populiarumas latvių spaudoje. Apie tai surinkta įdomių faktų, kaip latvių poetai rungėsi dėl pirmumo versti Vaičiūnaitės poeziją, kaip literatūrinėje latvių bendruomenėje virė diskusija, „kuris Vaičiūnaitės eilėraščių ciklo ‚Keturi portretai‘ vertimas geresnis“ – Mario Čaklajo ar Marģerio Majeviskio. Šią literatūrinę intrigą autorė „patikrina“ išsamia vertimų analize. Tyrėja iškelia (ir įrodo) mintį, kad vertimų į latvių kalbą atveju sėkmingai nyksta „tautų draugystės“ paradigma pagal sovietinės ideologijos liniją, kad „valdžios skatinama ‚brolišku‘ lietuvių ir latvių tautų literatūrai ir literatūrų draugystė plėtojosi iš natūralaus domėjimosi paskatų, o literatūros naujienos tarp respublikų cirkuliavo sparčiau, nei galėjo spėti jas prižiūrinčios valstybinės kontrolės institucijos“ (p. 154). Daug dėmesio skiriama rinktinės *Zemei pieskaroties = Žemės prisilietus* (sud. Majeviskis, 2002) sudarymo istorijai Vaičiūnaitei 1996 m. gavus Baltijos Asamblėjos literatūros premiją, pastebima itin autentiška eilėraščių atranka. Tyrėjos nuomone, Majeviskis išryškino poetinį Vaičiūnaitės mąstymą – muzikinį ir vizualųjį lygmenis, istorinės empatijos diapazoa, vaizduotės imlumą laiko tėkmei, „latvių skaitytojams savarankišku subjektyviu žvilgsniu pateikė būtent literatūrinių Vaičiūnaitės tekstų savybių ekstraktą“ (p. 169).

Vaičiūnaitės poezijos vertimų kaip kultūrinės komunikacijos istorija bei jos poezijos recepcijos istorija knygoje yra įdomi, pagrįsta įvairiais kultūrinio gyvenimo faktais. Lietuviškąją jos poezijos recepciją mes tariamės žiną, bet štai pateiktas kitų šalių vertėjų santykis su Vaičiūnaitės kūryba, netikėtai raiškiai

papasakota vertimo sėkmės / nesėkmės istorija suteikia skaitytojui naują žiūrą. Literatūrinio gyvenimo įvykiais pagrįstas sociokultūrinės panoramos tyrinėjimas yra stiprioji knygos pusė. Gausūs empiriniai faktai dėliojami į trumpus siužetus, kuriuos įdomu skaityti sociologams, istorikams, humanitarams. Faktografinė tyrimo linkmė teikia stiprų pagrindą panašaus pobūdžio sociokultūrinimas tyrimams apskritai.

Vertimų kokybę tyrinėtoja stebi susitelkusi į leksinį vertimų sluoksnį ir eilėraščio subjekto raišką (balsų bei perspektyvų kaitą), kurie Vaičiūnaitės poezijoje yra sudėtingi. Poezijos originalo ir poezijos vertimo analizė yra atidi smulkmenai, lakoniškai reprezentatyvi, apimanti platų poetikos spektrą – „žodžių sandūros tikslumą“. Išižiūrima į tekstą *textum* prasme – į žodžio prasmių niuansus, garsų pynes, poetinį vaizdą, metaforų audinį. Pastebima, kad vertimų į anglų kalbą kokybę lemia dėmesys vizualumui, vidiniam teksto ritmui, žodžių ryšiams; sekama, kaip išverčiama Vaičiūnaitės poezijai būdinga atidengimo – slėpimo įtampa, išreikšta miglos, ūkų, lietaus vaizdiniais. Tai jau vertimo subtilybių analizė, kaip ir gramatinės laiko raiškos subtilybės ar aliteracijų vingiai. Tyrėja itin vertina semantinių niuansų perteikimą; atkreipia dėmesį į tai, kad į anglišką Vaičiūnaitės poezijos vertimų rinktinę pateko vėlesnio kūrybos etapo eilėraščiai, „kur sudėtingesnė, komplikuočiau poetinė forma veriasi dar tankesne skirtingų egzistencijos lygmenų sampyna“ (p. 140). Tyrėja akcentuoja rinktinės vertėjų sėkmingą nuostatą nekeisti ir nepraleisti Vaičiūnaitės poezijos įvaizdžių. Vertimų į latvių kalbą skyriuje autorė seka Čaklajo ir Majeuskio vertimų konkuravimą: Čaklajo pomėgį šnekamajai kalbai, mažesnę atidą jautimiškumui ar apčiuopiamybės perėjimams į mentalinę erdvę, Majeuskio dėmesį ekspresijai, žodžio skambesiu (tolimiems sąskambiams), žodžio sandaros niuansams. Gana rafinuota Majeuskio vertimų analizė (įtraukiamos Friederiko Chopino, Aleksandro Skriabino muzikinės idėjos, Rainerio Maria Rilke's poetiniai motyvai) tyrėja parodo puikią vertėjo (taip pat savo) poetinę klausą.

Knyga sukuria paradoksalų išpūdį – lyginamoji originalo ir vertimo analizė netikėtai pakviečia atsigręžti į Vaičiūnaitės poezijos originalus: sustabdo ties teksto sandaros, rišlumo, poetikos dalykais, ryškina poetės impresinį mąstymą, kalbos sąskambių turiningumą, vaizdo medžiagiškumą. Sukuriamas netikėtas efektas – vertimams aptarti skirtoje knygoje vertimo analizė nukreipia dėmesį ne tiek į vertimą, kiek į originalo poetinę jėgą ir grožį. Vertimai, vertimų analizė veikia tarsi „veidrodys“, atspindyje išryškinantis originalo savybes, ypač jo teksti-

nį audinį, pakviečia skaitytojus šviežiu žvilgsniu matyti Vaičiūnaitės poeziją. Tam pasitarnauja visu analizės pločiu veikiančys konkretaus poetinio teksto lygmens apibūdinimai (vaizdų apstumas, vaizdinės aliuzijos, XX a. moderniosios dailės intertekstai, tapybiškas pasaulėvaizdis, nuotaikos tėkmė, nuotaikos nuosprūdžiai, subtilūs nutylėjimai, daiktavardiški išvardijimai, šviesos pojūtis, šoklus žvilgsnio judėjimas, punktyriškas kasdienybės detalių fiksavimas, konkretybių ir abstraktybių sąlydis, keliapakopis reikšmių kūrimo procesas, formų žaismė ir kt.).

Skaitant nemažas atradimas buvo vis primenama idėja, kad Vaičiūnaitės kūryba buvo orientuota ne tik į poezijos ir poetinės kalbos modernizavimą, bet į tradicijas, kultūros tęstinumą. Šis požiūris, tyrime akcentuojamas nuosekliai, leidžia atmesti stereotipus apie tradicionalistus ir „modernistus“, leidžia matyti kūrybą visada kaip dvilypę – atsigręžusią į tradicijas ir jas permąstančią savaip. Vaičiūnaitės santykio su tradicija aspektas yra svarbus štrichas mūsų kultūrologiniams tyrinėjimams ir „kanono“ klausimui.

Knygoje galėjo būti ryškesnės atramos į vertimo teorijas, raiškiau apibrėžtas vertimo mokyklų kontūras; galėjo būti aiškiau nusakyta ir pačios autorės pozicija šiuo atžvilgiu. Kita vertus, pasirinkta laikysena visiškai suprantama, kai paaiškėja tyrinėtojos darbo kryptis – dėmesys archyvinei medžiagai, socio-kultūriniais vertimų istorijos aspektams, teksto poetikos analizei. Šios knygos esmė – taikliai panaudota archyvų medžiaga, įdomiais siužetais suausta socio-kultūrinės komunikacijos panorama, įtaigi ir estetiška vertimų poetikos analizė. Tyrinėtoja nedidelėje knygoje apima daug reiškinų: nuo dokumentais pagrįstų faktų apie individualų Vaičiūnaitės dalyvavimą jos poezijos vertimo istorijose iki bendrų vertimo praktikos dėsnų, kultūrinių ryšių, sovietinio literatūrinio gyvenimo specifikos. Tai – subtilių pastebėjimų ir nutylėjimų, santūri knyga. Joje suderintas platus žvilgsnio horizontas ir estetiška bei įdėmi tekstų analizė. Knygos neįmanoma perbėgti akimis lengvai, prie jos reikia prisilenkti, atidžiai ir kantriai skaityti, tik tada ji atveria savo daugiasluoksnį turinį. Tokie kruopštūs vertimo analizės darbai, turintys ir recepcijos istorijos, ir kanono formavimosi istorijos perspektyvas, deda pagrindus tolesniems tokio pobūdžio tyrinėjimams. Kiek išvestinis aspektas – Vaičiūnaitės „kanonizavimas“, tapimo klasike tyrimas. Teiginiui „Vaičiūnaitė – svarbi ir reikšminga XX a. lietuvių poezijos kanono formavimosi figūra“ (p. 46), išskleistam keliais aspektais, matyt, turėtų būti skirtas dar kitas darbas. Šis tyrimas glaudžiai siejasi su Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tyrimų kryptimis.